

Північного Лівобережжя. Згодом ця колекція ремісничих реліквій XVII – XVIII ст. була успадкована Чернігівським історичним музеєм ім. В.В. Тарновського.

1. *Симоненко І.* Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історичний огляд і бібліографічний покажчик. – К., 2003. – С. 4.
2. Там само. – С. 4.
3. *Морозова А.В.* Чернігівська губернська вчена архівна комісія // Архівний вісник: Інформаційний бюлетень Державного архіву Чернігівської області. – 2005. – №1. – С. 2.
4. Журнали засідань Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (1900–1902). – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. I. – С. 32–33.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само. – С. 34.
13. *Ситий І.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 15.
14. *Добровольський П.* Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии. – Чернигов, 1908. – С. 1.
15. *Ситий І.* Рукописні книги ... – С. 12.
16. Там само. – С. 13.
17. *Добровольський П.* Письменные и вещественные памятники... – С. 1.
18. Там само. – С. 1–2.
19. *Ситий І.* Новгород-Сіверський цех калачників (1711–1900 рр.) // Сіверянський літопис. – 1996. – №1. – С. 41.
20. Каталог виставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – № 86.
21. Там само. – № 96 – 106, №108 – 109.
22. Там само. – № 110.
23. Там само. – № 94.
24. Там само. – № 107.
25. Там само. – № 111 – 130.
26. Там само. – № 148.
27. Там само. – № 151.
28. Там само. – № 152.

Ольга Коваленко

Друга спроба: Григорій Милорадович на чолі Чернігівської губернської вченої архівної комісії у 1903–1904 рр.

Відомий громадський діяч, меценат і бібліофіл граф Григорій Олександрович Милорадович (1839–1905) значною мірою прислужився розвитку історичних досліджень та краєзнавчого руху в Україні.

Один з найцікавіших і водночас найдраматичніших епізодів біографії Григорія Милорадовича був пов'язаний з його участю у заснуванні та діяльності Чернігівської губернської архівної комісії.

Згідно офіційної версії, фундатором Чернігівської губернської архівної комісії вважався губерна-

тор Євген Андрієвський. «Мысль об учреждении в Чернигове ученой архивной комиссии и самое проведение в исполнение этой идеи всецело принадлежит начальнику губернии», – цією фразою розпочинався перший випуск її «Трудов»¹. Втім, дослідивши епістолярну спадщину видатного українського історика Олександра Лазаревського, Павло Федоренко ще у 20-х рр. минулого століття вніс у цю примітивну схему істотні корективи. Він засвідчив, зокрема, що до створення комісії були безпосередньо причетні як Олександр Лазаревський, так і Григорій Милорадович².

Справді, уперше думка з цього приводу з'явилась у листі О. Лазаревського до Г. Милорадовича у квітні 1891 р.: «Почему с Вашей помощью не открывается Черниговская архивная комиссия?»³. Кількома роками пізніше вони почали цілеспрямовано “навіювати” цю ідею амбітному і енергійному губернатору, який перейнявся перспективним проектом.

Зрештою, саме Г. Милорадович став першим головою Чернігівської архівної комісії, хоча і розумів усі ризики започаткованої справи. «Архивная комиссия – это одна из игрушек Андреевского для своего прославления, – писав він О. Лазаревському. – Я думаю, что с Андреевским никакого толка не будет. Я думал было отказаться, но потом отдумал, посмотрю..., что будет»⁴. Не виправдав сподівань Г. Милорадовича і філолог з Брянська П. Тиханов, якого у червні 1897 р. було обрано правителем справ (ученим секретарем) комісії. Невдовзі Г. Милорадович писав О. Лазаревському: «Пришлите, пожалуйста, кого-нибудь для нашей Черниговской архивной комиссии, потому что Тиханов не пригоден»⁵.

Наприкінці 1897 р. за станом здоров'я і у службових справах Г. Милорадович змушений був надовго виїхати з Чернігова спочатку за кордон, а потім до Петербурга, і комісія помітно збавила оберти, що позначилось і на кількості засідань (протягом 1898 р. вона зібралась усього один раз), і на якості публікацій у перших трьох випусках її «Трудов».

У грудні 1901 р. Г. Милорадович сповістив губернатора, що він, «как не живущий в Чернигове и только летом приезжающий в Черниговскую губернию, находит более невозможным оставаться председателем архивной комиссии и посему отказывается от сего звания»⁶. Це, так би мовити, суто формальний бік справи. Насправді ж Г. Милорадович зневірився в обнадійливо розпочатій справі. «Во время моего председательствования архивной комиссией, – визнавав він згодом, – из собранных губернатором членов почти никого не осталось, почти никто не платил членского взноса, заседания были редки, ... никто почти не представил какого-либо исторического труда».

На початку січня 1902 р. новим головою комісії було обрано директора Чернігівської чоловічої гімназії Євгена Зеленецького, а посаду правителя справ після відставки Павла Тиханова невдовзі посів відомий чернігівський краєзнавець Петро Добровольський, який спромігся активізувати роботу архівної комісії⁷.

Однак у липні 1903 р. у зв'язку з переїздом до Полтави Є. Зеленецький склав свої повноваження. На засіданні комісії 29 липня 1903 р. Г. Милорадович «указал на заслуги Е.Н. Зеленецкого как председателя комиссии, оживившего и развившего ее деятельность, которая при нем получила совершенно иное и вполне правильное направление». Тоді ж помічником голови (19 голосів «за» і 2 «проти») було обрано відомого громадського діяча адвоката Іллю Шрага⁸. Саме з його ініціативи вже за кілька днів 4 серпня 1903 р. головою комісії знову було обрано Г. Милорадовича, причому за його кандидатуру проголосували усі присутні на засіданні 17 членів комісії⁹. На наступному засіданні 25 серпня 1903 р. Г. Милорадович виголосив промову, в якій, зокрема, зауважив, що під час свого першого головування нічого «не міг робити, оскільки на той час був губернатором Андрієвський, про

особистість якого він нічого не скаже, крім того, що завжди ставився до нього з презирством». Присутні зустріли ці слова оплесками, які посилились, коли Г. Милорадович зауважив, що членами комісії були натоді «тільки поліцмейстер, справник та жандармський полковник»¹⁰. Цей виступ не пройшов непоміченим – діяльність комісії викликала дедалі більше роздратування і занепокоєння місцевої влади. Листи Г. Милорадовича до І. Шрага, що зберігаються у відділі фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, проливають додаткове світло на цю небуденну ситуацію, безсумнівно пов'язану із загальним демократичним піднесенням у країні напередодні першої російської революції 1905–1907 рр.

Оскільки Г. Милорадович продовжував мешкати здебільшого в Петербурзі, фактичним керівником комісії став І. Шраг. «Я надеюсь, – писав йому Г. Милорадович, – что при Вашем участии дела архивной комиссии пойдут хорошо, и мы окажем услугу истории Малороссийской нашими трудами»¹¹. Справді, завдяки їхнім зусиллям комісія неначе здобула «друге дихання». Розпочалося впорядкування історичного архіву комісії, який натоді складався з понад 3 тис. справ. Було започатковано охоронні археологічні дослідження в історичному центрі Чернігова. Значно урізноманітнілася тематика доповідей на засіданнях комісії. У зв'язку з підготовкою до XIII Всеросійського Археологічного з'їзду в Катеринославі комісія опрацювала і оприлюднила ґрунтовну «Програму для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии». Нарешті, вдалося видати четвертий і п'ятий випуски «Трудов» комісії, а також – коштом Г. Милорадовича – факсиміле синодика Любецького Антоніївського монастиря, що містив унікальні відомості з історії Чернігово-Сіверщини¹².

Водночас І. Шраг намагався перетворити цю досить консервативну за своєю природою інституцію в осередок ґуртування місцевої ліберально-демократичної інтелігенції, яка активно підтримала його ініціативу¹³. Це спричинило серйозний конфлікт між провідними діячами комісії, з одного боку, та новим губернатором Олексієм Хвостовим – з іншого. Начальник Чернігівського губернського жандармського управління в серпні 1903 р. сповіщав: «В последнее время комиссия стала пополняться членами исключительно из лиц, известных своими крайне либеральными воззрениями и поднадзорными различных категорий. Комиссия разбилась на секции, которые собираются, где ведутся какие-то разговоры и читаются какие-то рефераты, но без всякого надзора и контроля». На думку жандарма, комісія стала «очагом преступной деятельности, каковая может принести только пагубные последствия для Черниговской губернии». У повідомленні також зазначалось, що «избрание Милорадовича и Шрага было встречено громкими аплодисментами и вызвало радость в либеральных слоях местного общества и среди поднадзорных: о состоявшемся собрании были посланы телеграммы в разные газеты»¹⁴.

Справді, засідання комісії влітку 1903 р. фактично набули прилюдного характеру. Тоді ж до комісії було прийнято цілу групу «неблагонадійних» у політичному відношенні осіб, які перебували під наглядом поліції, – М. Коцюбинського, В. Коцюбинську, М. Подвойського, Г. Коваленка, І. Коновала, М. Могилянського, Ф. Шкуркіну та ін. Тематика доповідей, що виголошувались на засіданнях комісії, також, на думку губернатора, мала тенденційне забарвлення – йшлося, зокрема, про «литературные и общественные движения в Малороссии» у XIX ст., нововиявлені листи та малюнки Т. Шевченка, чернігівський період у житті письменника Г. Успенського. Крім того, було вирішено відправити депутацію від комісії на урочистості з нагоди відкриття у Полтаві пам'ятника Івану Котляревському, що стало справжнім святом української культури¹⁵.

У жовтні 1903 р. розпочалася «паперова війна» – листування між О. Хвостовим, І. Шрагом та директором Петербурзького археологічного інституту М. Покровським – куратором архівних комісій Російської імперії. Г. Милорадович прагнув залагодити конфлікт, досягнути компромісу з найдрозливіших питань про затвердження новообраних членів комісії та присутність на її засіданнях місцевої публіки – «сторінних осіб», але марно¹⁶. У розпал цієї кризи в грудні 1903 р. Г. Милорадович сперсердя писав І. Шрагу: «Живя в Санкт-Петербурге мне неудобно быть председателем комиссии, и я подумываю вторично отказаться от этой чести, не знаю когда, теперь ли или после приезда в Чернигов в июне 1904 г.»¹⁷. Зрештою, незалежно від позиції Г. Милорадовича, О. Хвостов і М. Покровський порозумілись, і під тиском губернатора зі складу комісії було виключено «політично неблагонадійних» членів. На знак протесту 6 березня 1904 р. з комісії демонстративно вийшла група активних діячів на чолі з І. Шрагом¹⁸. Саме від останнього 10 березня 1904 р. про це дізнався Г. Милорадович: «Только что получил Ваше письмо и крайне огорчен. При Андреевском я вышел из архивной комиссии, Вы знаете, что дело шло прохоро, но потом казалось при Зеленецком дело пошло лучше. Наконец вследствие перехода Зеленецкого в Полтаву, когда Вас выбрали помощником председателя, Вы мне предложили пойти в председатели, и я только на это согласился, потому что Вы помощник, будучи уверен, что дело пойдет хорошо. Теперь, когда Вы ушли, и мне надобно уходить»¹⁹. Більше того, аби надалі «не иметь дела с губернатором», Г. Милорадович ладен був «предложить уничтожение архивной комиссии. Библиотеку, картины, старинные акты и все имущество передать Земству и Музею Тарновского. При Музее открыть историческое общество... и труды издавать в «Земском сборнике»²⁰. До цього радикального проекту Г. Милорадович знову повернувся у листі до І. Шрага від 6 травня 1904 р.: «... я могу выехать из Петербурга 1-го июня, сейчас же поеду в Чернигов и соберу заседание архивной комиссии. И тогда же откажусь от звания председателя комиссии, и тогда же предложу членам отказаться от членства и об уничтожении комиссии, которая при настоящем положении и совсем не нужна. Вещи комиссии, относящиеся до Малой России, можно передать в Музей Тарновского, а остальной весь хлам можно передать или в Городскую библиотеку, или в Статистический комитет»²¹. Однак здійснити цей радикальний задум Г. Милорадович так і не наважився. Він просто більше не з'явився на жодному із засідань комісії, відтак 15 листопада 1904 р. її головою було обрано губернатора О. Хвостова²².

Через кілька місяців, у серпні 1905 р. Г. Милорадович помер. Деморалізована, значною мірою знекровлена Чернігівська архівна комісія опинилася у стані глибокої кризи, і пройшло кілька років перш ніж вона поволі відновила свій потенціал і зрештою виправдала сподівання фундаторів, перетворившись на помітний осередок української історіографії.

1. Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Изд. 2-е. – Отд. 1. – С. 1.

2. Федоренко П. О. М. Лазаревский та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. XXXIX.

3. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 331.

4. Там само. – С. 357.

5. Там само. – С. 364.

6. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 9046. – Арк. 25 зв.

7. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. 1. – С. 12, 32.

8. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1. – С. 21–22.

9. Там само. – С. 17, 25.
10. *Курас Г.* До історії Чернігівської губернської архівної комісії // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 93.
11. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Ал $\frac{59-137/11}{603}$ – Арк. 20.
12. Отчет Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1903 год. – Чернигов, б.г. – С. 1–9.
13. *Коваленко О.Б.* М.І. Подвойський у Чернігівській архівній комісії // Український історичний журнал. – 1974. – № 1. – С. 86–89; *Його ж.* Чернігівська архівна комісія (До 80–річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 122.
14. Цит. за: *Курас Г.М.* Черниговская архивная комиссия и ее вклад в изучение истории Украины: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1992. – С. 23.
15. Журнали заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1 – С. 1–5, 12–16, 20, 24–25 та ін.
16. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/8}{603}$ – Арк. 14–15
17. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/15}{603}$ – Арк. 26 зв.
18. Журнали заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1 – С. 61.
19. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/10}{603}$ – Арк. 18–18 зв.
20. Там само. – Арк. 19–19 зв.
21. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/12}{603}$ – Арк. 22–23 зв.
22. Журнал заседания Черниговской губернской архивной комиссии 15 ноября 1904 г. // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Приложения. – С. 5.

Олександр Рахно

Діяльність О.О. Русова щодо збереження та вивчення історико-культурної спадщини Чернігівщини

Видатний земський статистик, етнограф, громадський і культурний діяч О.О. Русов (1847–1915) двічі – у 1876–1879 та 1894–1899 рр. – перебував на Чернігівщині й залишив помітний слід у науковому та громадському житті регіону. Його діяльність на терені Північного Лівобережжя знайшла певне відображення в науковій літературі¹, однак роль О.О. Русова у створенні архівних та музейних установ Чернігова, збереженні історико-культурної спадщини потребує уточнення.

Зазначимо, що О.О. Русов мав певний досвід такої роботи. Ще під час діяльності у Південно-